M-65

पो

श॰ शे॰ टी॰ प्राक्तिग्रहस्त्वरशाह्स्यैवयागीनीयव्यवहारानहविषयतीभावः नर्वत्वोक्तेति सत्वेन लकारोच्चारणेनानुनासिकमजनुबन्धमादाय प्रत्याहा
॥४॥ रः कृविरेवेति कल्पते अप्रिनराव रात्मस्पीवीसादेनरोषः परागशङ्का एकारोच्चारणं च चरितार्थमित्यह चेराह किंत्वानुबन्धेतित्र्यगाप्र
त्याहारत्वजघटितपादः प्रत्याहारेऽनुबन्धानामित्यस्य सूत्रस्यानुष्ठानानन्तरं पाठे न भाष्यकृतोपन्यासात्कृतः वस्तुतस्तु उणोस्यादि
सूत्रघटकानुबन्धानां तत्तत्प्राक्तित्वेन पदतावच्छेदकानां नानात्वापत्तिरतोऽनुबन्धपदव्यवहारविषयत्वावच्छिन्नविषयतापद।
तावच्छेदिकावोधाप्रत्याहारघटकत्वाभावः साध्यः प्रत्याधारादिति हेतुः अत्रा आरः पाणिनेः कृतिरेव न त्वाचार्यकृतेः पक्षेसमवायेन
सत्वात्स्वरूपासिद्धिरितिवाच्यं नाद्वर्त्यकृमेः स्वसाध्यकार्यजनकत्वसंबन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववत्त्वस्यर्थैव हेतुत्वा नै
वसत्पुपासस्यत्वत्राकारेस्वसाध्यपरारूपकार्यजनकत्वसम्बन्धे नास्थितापाः कृमे स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्तत्विमाषिकृषेति
तिसूत्रघटके कृषिशङ्कावयवककारेऽनुबन्धसहशोऽस्तीति हेतोः पक्षसत्वापपत्तिः शस्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छे
दकत्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धाप्रसिद्धिरिति हेत्वन्तरमाह अप्रधानत्वादिति अत्रप्रधानत्वं प्रत्याहारग्रहणफलकमहेश्वराभिप्रायविष
यत्वमतदभावः स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको हेतुः हेत्वन्तरमाह लोपश्चबलवदिति लोपस्य बलवत्त्वं च प्रत्याहारसिद्धिप्राक्का
लिकपासिकत्वं स्वमबलवत्तरलोपप्रतियोगित्वं हेतुरिति फलितम् तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिरिति न च हेतोः साध्यव्याप्यत्वमेवानुमा
पकत्वप्रयोजकं अनुव्यापकत्वमित्येतदसंगतमिति वाच्यं पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वापत्तिरित्यर्थात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ
हेतौ पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वावगाहिपरामर्शस्यैव हेतुत्वादिति भावः न देतदुपपादयति तवेत्यादि मतेदूतिशेषः एतदुपपादनमि। ॥४॥

रितत्वृत्तिशोभितत्वमित्यर्थः नन्वाद्यन्तर्भावितण्यर्थेन पानाद्यामासेत्यर्थकमेतत्तं उक्तानादरूपं शिवसूत्रजालं चतुर्दशसूत्री
रूपेण परिणतेवमस्त्वेति शेषः इत्येतद्विमर्शे विचारयामि अत्राथमेनन्तत्र अथवा समुच्चयं तमेनं न विमर्शे विचारे कर्त्ते सति प्रतीयत इति
सर्वशेषः एतेन मृशतेः परस्मैपदित्वाद्यात्मनेपदेनात्मनेपदे प्युत्तमपुरुषैकवचने सेटो ड्त्वाद्रूपानुपपत्तिः सर्वकार्यप्रोक्षणान्द
मत्वकल्पने गौरवमिति निरस्तं अत्र सर्वं चेति उक्तानादरूपसूत्रेष्वित्यर्थः अत्र त्वं वर्णाश्चतुर्दशमिति वर्णानां चतुर्दशमिति समासः
चतुर्दशत्वं च चतुर्दशसंख्यापूरकत्वं तच्च सर्वेषामस्ति यथा भाष्यप्रदातसमर्थः पदविधिरित्येषोध्यायश्चरमं गराद्य[illegible]नेदासोप्य
पूर्मा भवतीत्युक्तमुक्तं वित्युच्यन्ते वर्णाश्चतुर्दशमिति पाठः अन्त्यावर्णाश्चतुर्दशयास्मिन्नित्यर्थः वर्णानामुपदेशश्चेत्येचोपदेशशब्दो
बोधनपरः अत्र रुद्रस्येति अत्र स्वरबोधकोवेदस्येत्यर्थः वर्णाश्चरति वीप्सायां प्रसवर्णाद्वर्णसमनुक्रान्तमसम्यगनुक्रमेणदर्शितम
मयेति शेषः पूर्वोक्तं छन्दस्त्वं हष्टान्तप्रदर्शनेन द्रढयति यथेति पाणिनिकर्तृकत्वशंकां वारयति अन्तरेवेति अन्यकर्तृकत्वादेवे
त्यः एतेन पाणिनिकर्तृकशास्त्रबहिर्भूतत्वमस्य सात्त्वमेवलभ्यते अत्र तथैवमंगलार्थमादितो वृद्धिशब्दं प्रयुंक्ते इति भाष्यसंगच्छते एतद्बो
धपादितमिति एतेषां क्रमबोधकत्वेपीत्यादिनेति शेषः संज्ञाप्रयोजनमाह संज्ञेतिप्रत्याहारस्येति उरणरपरश्चेति सूत्र[illegible]देशोरदाभ्यां व
नोरश्चेति सूत्रेपि प्रत्याहारग्रहणापत्तिरतस्तथा निर्देशोऽप्रत्याहारानित्यत्वज्ञापनार्थः नत्वरदाभ्यामित्यत्र फलाभाव इति वा चाम
प्रफुल्लेतमित्यत्र नत्वप्राप्तेः सवर्णत्वान्नवनोरश्चेत्यत्र तु पदे लत्वप्राप्तिः स्फुटैव किन्त्वप्रत्याहारासिद्धिरित्याधीनात्तच्चानुनासिकत्वप्र
तिज्ञासमधिगम्यामितिचानुवाद्यसमर्पके ओह्वेतिपदे नुनासिकत्वप्रतिज्ञायाश्च कल्पनेपि नैतिरित्यरुचेराह किञ्चास्पष्टतिपशब्द

त

शे॰ही॰ विनाविनिगमकत्वानुपपत्तिः स्यात्त्वाचाधुनानेति भावः विनिगमनाविरहादिति पदप्रयोगपरान्तर्यामर्थ्योरेकतरस्य पक्षस्य तत्त्वमेवापरस्य पक्षा
४२ न्तत्वमेवेत्यत्र साधकयुक्त्यभावादित्यर्थः त्रेतादिकत्वादिति पदद्वये पि विपाकान्तदर्शप्रवृत्तेरभिमेतत्वात् ननु विसर्गघटितत्वेनाधिक्याद्घत्वादि
त्यसंगतमत आह धकारयकारयोरितीति ननन्वेकस्य धकारस्य जन्यत्वे नहंकाराहित्वमनुपपन्नमत आह प्रक्रियायामिति एकस्यास्या
कृतेः स्वरूपसत्त्वतः प्रयोगे न हि तौ यस्मात् तौ यस्या इति न्यायापाय यथा अन्यत्रान्त्रीयते अत एव गकारस्यानान्त्वस्वामीत्येवप्रयोगो
नेतु गवांस्वामीत्यत्र प्वेषु चेति तथा अत्रापि विहित्वाकृतेधकारविषयप्रयोगे यः कारस्यापि विहितत्वमेवोचितं तन्न तु तद्भावश्चेत्यभिप्राये
णाशंकते एकस्या इति अत एव श्रीहरिणा पागसाधनत्वे वोपादाने षवोपादानेऽत्रेम भवति त्यपृष्ठे कानेके ति अत्राधिशब्दोऽभिधेयपरः
फलपरश्चमत्कृते हित्वविषयेनैकस्यापि संभवः गवांस्वामी अश्वेषु इत्युच्यमाने तु अश्वानामधिकरणत्वमधिपतिपतिविषयः स्यात्
तथा एकस्मिन्नेव प्रयोगे श्रीहरिपद्यपोरुपादानेन भवति फलभेदः स्यादिति भावः साधाम्यादिति अत एवात्र हित्वस्याशीर्वादत्वात्प्रथमे
कादेशे पुत्रादिनीतात्र पुत्रशब्दस्यादिनीशब्दस्यादिनीशब्दपरत्वे दुर्भम इत्यपाकृतमत एव खलु मध्यमनेतोरवविभक्तिर्षिना
स्यव्याने संयुक्ते त्विनुक्तं नलोभापा- ष माह तत्प्रमत्तोत्पादि अत्र तत्र तत्र शब्दप्रयोगः साहप्रयात् अत एव व्यादिहत्या मे व ग्रहणादेवः
श्रुतत्वादिति श्रुतानुमितयोरिति न्यायानन्तरसूत्रानुरोधेन परत्वविशेषणाभावे विमत आह व्याख्यानादिति प्रत्यासत्त्या श्रुतविशे
षणत्वस्य न्याय्यत्वरूपादित्यर्थः इत्यनुवृत्तेरिति इत्येतोः स्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेरित्यर्थः भोष्णस्मनाशाध्यान्धीपादे त्विति उदः स्था
स्तंभोरिति सूत्रभाष्ये अस्यैक्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानमिति वार्तिकस्य अशेष हरस्मुष्कन्देत्युदाहरणं तत्र धारोस्मीचेति वक्तव्यमिति वार्तिक ४२

मानत्वात्तन्त्रेण तत्र वषट् अग्नीत्सेत्र टिलोपस्य स्थानिवद्भावः सिध्यति कुत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत्त्वं अवचयते रर्क्षः पचयते मर्क्षः अत्रौ।
दिके कप्रत्यये तस्मिन्कृतं वगणे लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न प्राप्नोति शास्त्र तत्र इति यथा लिट्ः घ तिम्पादौ स्वौजसेत्यादि शास्त्रतः प्रसक्तस्य
सादेहलङ्ग्राप्त्युत्सादिनां लोपविधाने लघूपदपत्त्वादिविषयमङ्गहापायि तत्र इति अवर्जनीयत्वे येति विषयभावप्रयोजक सामग्री
सन्निधाने तज्ज्ञानं न वजापनामिनीः थ्यामपि तज्ज्ञानमभवत्येव तत्सामग्रीतिज्ञानसामग्रीतिज्ञान सामग्रीत्यर्थः ननु यत्र लोपवि
धानं तत्र प्रसक्तेष्वगुणे कृते समनामित्यावृत्तिः शास्त्रतो लभ्यते न तु वस्य वर्णीस्याभावश्रुतिश्चेत्तस्मन्निपन्नाभावान्नामेकवसौ कारान्तननु स्वर
पमिति शास्त्रप्रत्यादर्शनं शब्दस्यैषा संज्ञा स्मादत आह अर्थस्यैषेति लक्षणायाः दर्शनं प्रतिपाद्यस्यौचारोनृ न भावस्या
ख्यानादिति महासंज्ञाकरणस्य तात्पर्यनिपातनेकाज्ञ्नाडिति निर्देशाच्च अदर्शनं शब्दस्य संज्ञित्वेवानाडिः त्यस्य प्रथमान्तत्वमनुपप
न्नमिति भावः स्वरूपमित्यस्य प्रत्याख्याने तु प्रकृते दीर्घकार्येवाधाभावेनार्थग्रहणे बाधकाभाव इति नन्वदर्शनस्य दर्शननिरूपिताधिकर
णत्वमस्त्येवेत्यत आह नेत्त्वेत्विति ननु प्रकृतः प्रत्ययस्त्वात् तेन प्रकृत्यादेर्बाधकाभाव इति ननु ग्रामस्य दर्शननिरूपिताधिकरणत्
त्वघुजेत्वित्यत्र न पूर्वोक्तदोष इत्यत आह प्रकृते प्रत्ययेनेति श्रुतिदेशतः प्रत्ययलोपशास्त्रतः स्थानिवत्वेन वा यदि परदेशावच्छेदेन स्वविशि
ष्टत्वयज्ञानस्य प्रकृतिज्ञाने व्यापकं स्यात्तदा प्रत्ययेन प्रकृते रनुमानात्मक नैवः स्यात्तत्तु न सम्भवति अत्रैव व्यभिचारात् प्रत्ययग्र
हणं परिभाष्यापायस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेरेव तन्तुम्भविष्यतीत्यपि न वक्तुं शक्यम् उत्तमैकाभ्यामिति निर्देशेन यत्र प्रत्यये निमित्तत्वेनाश्री।
यते तत्रैव सूत्रस्य प्रवृत्तेः यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेरित्यस्य नियमेनोपस्थितिस्तदास्यादिनिमित्तत्वेनाभिप्रेतस्य प्रत्ययस्य तदाघत्तार्थेसत्ता

प्रौ.टी. सिद्धिरिति चेन्न हन्यतेर्दिव धातुप्रकृतिकक्विबन्तस्य दधूरित्येतस्मिन् लोपस्य स्थानिवद्भावात्स्यात् न चात्राल्लोपस्य स्थानिवद्भा
४१ वादुकारस्य वृद्धिः स्यादिति वाच्यम् ऊठ् इत्यादिष्टाच्चः पूर्वत्वात् यत्विचेरमपि क्वौ विधिम्प्रतीत्येव सिद्धमित्युच्यते तदा स्यादिति
ममभाष्योदाहृतं सखीयतेः सख्युरिति रूपमन्यथा न स्यात् अल्लोपस्य स्थानिवद्भावोपगमादेशे प्रत्ययनिमित्तके कर्तव्ये स्यात् तथा
गोमत्येर्गोमान् इति उगित्वामिति सूत्रभाष्योदाहृतेरप्यन्तपदेः पातपदर्शनिवेत्तविधिरिति भाष्योदाहृते स्थानिवद्भावान्न स्यात्
प्रथमेऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्क्वनाम स्यान्न परत्वाभावात् मद्वितीयेऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्पदभावश्च न स्यात् तथायु
ष्मानस्मान्वाश्चाचष्टे युष्मयतीत्यस्मयतीति ततः क्विप्तलम् अहम् अत्राल्लोपे सौ स्वाभाविकं तद्योल्लोपो न स्थानिवत्
न नु भाष्ये त्वमावहताल्लोपे इत्यस्य साधनावसरे नैवं विज्ञायते क्वौ तु सत्र स्थानिवदित्युक्तं तदेतद्विरुद्धं तत्र विवेत्तनैवं विज्ञा
यतेत्यस्यैवमेवं न विज्ञायते किन्तु क्वौ विधिम्प्रति न स्थानिवदित्यपि एवञ्च लमावहतालोपे इत्यत्र यो वकारलोपस्तत्कृते कर्त
व्ये स्थानिवत्त्वाभावः सिध्यति एवञ्चार्थद्वयमपि लक्ष्यसिद्धये आश्रीयते इति भावः लुका लुप्तत्र स्थानिवन्न पञ्चेन्द्राण्यो देवता अत्र
सपञ्चेन्द्रः पञ्चाग्निः शातानग्निः अत्र त्र्यीप्रत्ययलुक् स्थानिवत्त्वाद्वानुकारोकारस्याश्रयते उपधा वृद्धिः अस्ति न स्थानिवत्पारि
खीयः पारिखाराच्छाचातुरर्थिके अणि आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पारिखेभव इति वृद्धाद्वे का तत्वोयधादि तिच्छो न स्यात् चङ्
परनिर्ह्रासेन स्थानिवत्तं वाद्दिन्नवते प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन अत्रणौ सौ णिलोपः लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्भूस्वा
त्वं प्राप्नोतीति नेत्यात्राप्युपधात्वविधिम्प्रति न स्थानिवदित्येव सिद्धमतः स्थानिषेधस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् अत्रैतद्वचनस्यैव ४१

नत्वं भवति अत्र यस्य आदेशः स्थानिवदेवान्त्वा रलोपः स्यात् रत्यइति अत्र यणादेशस्य स्थानिवद्भावादित्ततेः कालकपालेति स्वरो भ
वति तथा बहुखट्वकः अत्र ह्रस्वत्वस्य स्थानिवद्भावाद्ह्रस्वान्तेन्त्यादिति स्वरो न भवति दीर्घपदस्याप्रोति दीधीः पोत्पत्र आदेशः स्थानिवद्भ
वात् सो भवति किं यीरिति यलोपे यथा ब्राह्मणकण्डुतिः दृत्रियकण्डुतिः पिहृत्य अत्र आदेशः स्थानिवद्भावात् सो भवति वायोः अध्वर्यौ इ
ति एतत्र ज्ञापयामि सिद्धमिति माध्व इक मलोपोपि प्रकृतः आदेशोपि विधिग्रहणमपि दीर्घोदपोपि निर्दिष्टस्य मे ... तत्राभिसम्बन्ध्यमा
नेकेन त्वममपकृतस्य अस्य लोपवशाद् आवत्येन प्रकृत इत्यस्य प्रत्त इत्यर्थः क्लिलघुपधात्वचङ्परनि ह्रसिकृत्वे पूर्वसवर्णनम
अत्र कृत्यामो हे धावयात्यानः कौल्लुतन्त्र स्थानिवन्न कौ विभ्राति न स्थानिवदिति विधावित्यस्याध्याहारः कौ इत्यस्यार्थ स्थाने आदेशो नस
म्बन्ध्यात् किं निमित्त अजादेशः इत्यर्थे नु कौ लसमित्यस्य लाभः अस्यो हा हरणमकण्डरिति कण्डयतेर प्रत्ययः अत्र यणन
लोपश्च भवति यद्यपि यलोपविधिम्प्रति इत्यनेन यलोपः सिध्यति तथापि यणादेशाभावो मुख्यप्रयोजनमपि पठितं बतेरप्रत्य
यि पादीः अत्रालोपस्य स्थानिवद्भावनिषेधाद्दीर्घः सिध्यति यद्यप्येन दीर्घविधिम्प्रति न स्थानिवदित्यनेनासिध्यति तथापि स्वम
नेत्सा ध्यमेव यद्यपि यन्तविधिम्प्रति इत्यस्य षष्ठीसमासे प्राप्नोति तथापि सिद्ध्यति सप्तमीसमासे न द प्राप्तिरेव लाघवयन्ते लो
पाषयतेः पौः अत्राणि लोपस्य स्थानिवद्भावाद् ह्रटन प्राप्नोति यद्यपि तु रोपहलेलोपाविपद्धिलिवचनसत्विन पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्व
मंर्गणि लोपस्ततः स्ततः प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिरिति प्रक्रियानतु वा तस्य कौपरतोऽगत्वमिति निरोट नरालवमाव नाराणो लोपोरि
ति लवशाहाहास्थाने णि चिटि लोपे कारस्य उट् क्रियतेऽसणि लोपस्य स्थानिवद्भावात्र स्यात्र न कौ विधिम्प्रतीति वचनेन तस्यापि

शे.टी. नीत्युक्तम् एतेन भाष्यप्रघट्टकेन जौषादिकातिरिक्तोऽपि दीर्घोऽभवदासेतिसूत्रे दीर्घग्रहणेन गृह्यत इति स्पष्टमेव लभ्यते तेन च हेतुहन्तो
४० घटादिपदटाभिर्जनाञ्चिणो आहितिहीडीति रूपं दीर्घो न्यन्तस्येत्युच्यमाने सिध्यति हृस्वविकल्पे तु आहिति अहेडीति स्यादिति फ
लमेदस्य तथाहि एतन्याकथमेतन्न्यायटकमिति वाच्यम् एतद्भाष्यप्रामाण्येन हेतुथातोर्घटादित्पाटस्याप्रामाणिकत्वात् नन्वाहुं तिचेतिसूत्र
स्थमप्यनाहितिनकाम्योरिक प्रकरणादितिवार्तिकस्यविस्मरणेनैतच्च घटकमित्येकदेशयुक्तत्वात्र प्रकृतसूत्रेस्थभाष्यस्योपलक्षतेमान
मितिवाच्यम् अविस्मृतत्वे दीर्घोऽन्यतरस्यामितिसूत्रस्थभाष्यसंवादेनात्रस्थभाष्ये दीर्घग्रहणस्योपलक्षणत्वावश्यकत्वात् कृत्रहि अशेषामी
त्यत्रयण्व्यवधानेस्थानिवद्भावादीर्घलक्षणप्राप्तोनीत्यश्रद्धा प्रतिषिध्यते अत्रस्थानिवद्भावः दीर्घविधिस्तानीति एवमप्यसिद्धान्त्वाप्रामाणिको
तिसमानाश्रयवचनाश्रयवचनात्सिद्धान्तमित्युक्तम् तथाऽक्कालेइतिसूत्रे भाष्येऽपि तत्पात्वस्याप्रामाणिकत्वं ध्वनितं मतत्रैव सुकाल्को
हृस्वसंज्ञक उतिवाक्येप्रहणकशास्त्रप्रवृत्तौ दीर्घस्तु तपोश्च वसंज्ञाप्रसंगइतिशंकामाकालग्रहणेन समाधानमथवा हृस्वसंज्ञावचन
सामर्थ्याद्दीर्घास्तपोः पूर्वसंज्ञात्वमविष्यतीत्युक्तम् तत्सरदन्ताहि हृस्वसंज्ञावचनप्रयोजनं ए वउ क ह् [illegible] अस्याधी हृस्वो नपुंसके
प्रोचदितिहृस्वस्त्वत्रवत्रिहैस्वसमरेशेषु एवइतिमितिवक्तव्यस्यात्रइतिगौरवंस्यात् एतेनापि घटादिषु हेउधातोः पाठस्याप्रामाणिक इतिल
भ्यते अन्यथाहि उयतीतिरूपासिध्यर्थं हस्मितांहृस्वस्य त्रापितथापाठस्यावश्यकमपात्रिव्वंवगौरवोद्भावनं किं ध्येत अत्र तु वार्तिकम
प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्स्वरो यथा आकर्षिकः चिकीर्षिकः जिहीर्षिकः आकर्षिक इत्यत्र ष्ठलोपलित्वात्स्वकारा
कारात्कारस्योदात्तत्वमभवति लित्वसामर्थ्याद्द्वावहिनस्यापीति चेत् आकारस्यापि स्यात् चिकीर्षिकइत्यादौ एवुल्लोपलित्वादीकारस्योदा ४०

तिञ्चयस्भावः यद्यपि दीर्घग्रहणस्य प्रतिदीर्घ इति प्रयोजनम् पूर्वत्रासिद्धत्वेन सिध्यति तथापि कर्मणीङिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन
सपादसमाधायी स्यास्यापि दीर्घस्य ग्रहणमिति दीर्घग्रहणाभावस्य कमित्यत्रत्यभाष्यमुपलक्षणं नत्र हि कर्मणीङोऽकारस्य रो
गमिदीत्यत्र गीसमासं याहरणार्थत्वमुक्ताऽकारस्यात्मनेपदार्थत्वमप्युक्तावप्रतिषेधस्य बलवत्वेन कामयत इत्यत्र नेति चेत्प्रतिषे
धः प्रतीतिशंकितमरकप्रकरणादित्वत्रणयोरेव गुणवृद्ध्योर्निषेध इत्यसानेनशंकोयमएवमेववान्तोसमाहितम सिद्धांतिनाम
ध्येसिद्धांतस्यैकदेशपाह राक्लृत स्वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मवृद्धिप्रतिषेधीभवतीति परयत्रैक मा[illegible]मिच[illegible] त्रिमित्तप्रतिषेधं शास्ति
पूर्वपक्षाह अर्थवान्निस्य प्रतिषेधं नवणोऽन्तस्याणीचवृद्धिः प्रामोतिणीङाव्यवहितत्वान्तलोपेकृतेनास्ति व्यवधानेमस्योम्निवङ्रावाक्स
थानमवश्यं हि प्रयोजनमप्यतते विस्रमुल्लोदीर्घेत्येनरस्याम्मिदीर्घत्वप्राप्तिनत्वमेर्णिङि माभूत् किम्पुनः कारणं नत्र दीर्घोऽन्य
न्तरस्याभित्युच्यतेन ह्रस्वोऽन्यतरस्यामित्येवोच्येत यथा मामङ्कमे ह्रस्वत्वमत्रायमर्थ ह्रस्वग्रहणं क्रतेऽव्यभवति प्रकृतमनुव
र्ततेत्यमिनाह स्वरितिअशामिअशामिशम शामम शामम शामम वृद्धासिद्धमनसिद्धातिनोदात्तोपदेशस्येतिप्रतिषेधः अशोतिम्वितणा
कृतोः सप्रतिषेधः णीव्यवहितेपुनर्हि यङ्लोपेवाप संप्रत्याम दृ नर्थ्यप्राप्नशम यत्रप्रयोजितेवा न अशामिणामिशंशामयतेः अशं
प्रामि अशंशामिकिंपुनः कारणं नत्र सिध्यति विस्रमुल्यरेणौमिंनामंगान्तोह्रस्वोऽभवतीत्युच्यते यथाअगीप्सविस्रमुल्यरोननास्मिं
न्निरंगमयस्मिन्नन्दंगंभासोविस्रमुल्यरःस्यानिवद्भावात्रविस्रमुल्यरः अयदीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यमानेऽपावताऽस्यानिवद्भावः
कथमेवैतन्नसिध्यतिरात हिहोनोदीर्घग्रहणस्यप्रयोजनं दीर्घविधिप्रति नस्यानिवदित्यजादेशस्यस्थानिवत्प्रतिषेधः सिद्धोभव

लस्याः प्रतिषेधः ६

नाक्रान्तत्वार्थस्वीकारात् प्रकृते चोभयसमासप्रयोजकैकार्थीभावस्यैकत्वेन दोषान्तिस्यस्यैव वहितमध्यमपदयुतमस्येवः नचैवम्प
रमवाचत्वादैवागारादिशब्दस्य वृत्तसमासीयमध्यमपदाप्रसिद्ध्याविशिष्टार्थाप्रसिद्धिरितिप्रक्रान्तप्रयोजनस्यैवासिद्धिरितिवाच्यम् तत्स
मासीयमध्यमपदत्वानाक्रान्तोत्पस्यतत्समासीयचरमपदाव्यवहितपूर्ववर्तित्वविशिष्टपदत्वानाक्रान्तत्वस्यैवार्थात् अतन्द्धितद्वत्पस्य
प्रत्यासत्त्यानापपदे व्यवायद्वत्त्वार्थस्याव्यप्रकत्वेन च कार्यैव्यनिवेशावश्यकत्वाद् दंष्ट्याकापशब्दस्यापदत्वाभावेनमाषकुम्भवापे ते
त्वत्रनिषेधोनस्यात् न चैवं सति पटरमहगाडिनावित्यादौ डुमुहस्यादितिवाच्यम् अजादेपदस्येति व्याख्यानात् नवस्मीशावित्य
त्र डुमुङागमोनप्राप्नोतिर्द्दिशशब्दस्य मध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वात्कार्यित्वा चेतिवाच्यम् पूर्वोक्तवत्पदान्तत्वनिमित्तकविधावित्युपादा
नेनैतत्संग्रहात् नचैवम्मध्यमपदत्वेनत्समासीयत्वविशेषणं व्यर्थम् कुम्भशब्दस्यापशब्दस्यापदत्वमनायासेनसिद्ध्यतिपद
व्यवायेपीतिनिषेधस्यपदान्तत्वनिमित्तकविधित्वाभावादितिवाच्यम् दधिशीर्षाचिशयः दधिसेविवासरत्यादौ [illegible] स्यासीतिसम
स्याअलुकि मेकशब्दस्यपदान्तत्वनिमित्तककुत्वाभावार्थम्प्रतिप्रसमनित्वसिद्ध्यर्थम्पस्य तत्समासीय[illegible]स्यावैयर्थ्यकत्वात् अ
नरावगोधुग्भ्यामित्यस्य चासिद्धिः न चपदे व्यवायइत्यर्थेचायशब्दस्यपदत्वासिद्धार्थं कार्यित्वनिवेशइतियदुक्तन्तत्पदेत्यत्र पदशब्दस्य
पदत्वयोग्यपरत्वेनाप्यन्यथासिद्धमितिवाच्यम् शास्त्रान्तरसङ्केतिनोवरपदशब्दस्यतादृशेऽर्थेलक्षणापेक्षयास्वशास्त्रसंकेतितपदशब्द
स्यलक्षणामोचित्यादिति दिक् नपदान्तेत्यत्रपदेऽन्तइत्यत्रपदशब्दस्यलक्षणापार्योगोचत्वस्यासिद्धिरित्यभिप्रायेणाह पदेइतीत्यत्रानन्तरा
त्रमाद्योतित्ववैज्ञामिहेनस्यात् वादितिवक्तव्यम् दीर्घस्यग्रहेनामिनिलदाण मेतदितयाशयेनाह वरेपलोपस्वरदीर्घयग्रहणावजीति

ति सुबुत्पत्तेः प्राक्समासे उत्तरपदस्य पदत्वाभावेन पदेऽन्त इति समासे गोचेत्यत्राच इत्यह्लोपस्य स्थानिवद्भावादवङादेशापत्तिरत आह
गोचेत्यादाविति साहितस्य धनेकीनेत्यत्रेय थ्यान चैवमपीदमनुपपन्नमुत्तरपदत्वे चेति निषेधेनोत्तरपदस्य पदत्वाभावादनत आह उत्त
रपदत्व इति उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति हि वार्त्तिकम् उत्तरस्य पदत्वे उत्तरपदशब्दपरो ज्ञोत्तरशब्दः पदैकदेशलोपात् एवं
चोत्तरपदस्यागत्वमपदेशोकनेव्य प्रत्ययलक्षणेनेत्यस्यार्थः परमवाचा परमवाचे परमगोदुहा अन्विहा त्र ज्ञोत्तरपदस्य पदत्वे
प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्कुत्वघत्वदत्वादीनि न अपदादिविधाविति किं मद्दधिवी दधिसेचः अत्रो[illegible]रपदत्वसात्सदादेशो दि
ति निषेधसिद्धौ भवति न च माषकुम्भवापेनेत्यत्र कुम्भशब्दव्यवायेन परव्यवाये इति निषेधः स न न स्यात् कुम्भशब्दस्योत्तरपदत्वेन वि
पदत्वनिषेधादिति वाच्यं अपदादिविधाविति पर्युदासात् उत्तरपदस्य कार्यित्व एव प्रवृत्तिस्वीकारात् न च एवं दाण्डिप्रियद्रत्यत्र त्रिय
देवहुब्रीहौ प्रियशब्दे न द्विनार्थे इति समासे ङीप्रेडत्यत्र सनलोपात्मककार्याधिकरणतया प्रत्ययलक्षणनिषेधे मतिनलोपे नर्स्यि
दिति वाच्यं उत्तरपदशब्देन मध्यमपदत्वानाक्रान्तस्यैवोत्तरपदस्य ग्रहणात् न चैवं सति माषकुम्भवापेनेत्यत्र कुम्भ[illegible]दस्य मध्यम
पदत्वाक्रान्ततया निषेधाविषयत्वेन परव्यवायेपीति निषेधसिद्धौ कार्यित्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यं मत्वा सत्त्वा न तत्समासीयम
ध्यमपदत्वानाक्रान्तस्य ग्रहणात् तथाच माषस्य कुम्भो माषकुम्भः माषकुम्भस्य वापः इति षष्ठीतत्पुरुषपूर्वपदक षष्ठीतत्पुरु
षे कुम्भशब्दस्य तत्समासीयमध्यमपदत्वानाक्रान्ततया तस्य प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसिद्ध्यर्थं कार्यित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्
न चैवमपि पूर्ववत् दाण्डिप्रियद्रत्यत्र त्रिवदेवहुब्रीहौ अवान्तरतत्पुरुषयतत्समासे उत्तरपदत्वं दाण्डिनिमस्य तत्समासीयमध्यमपदत्वा

शं.शे.
टी.
३८

प्रवेपदाशयः सिद्धान्त्येकदेशिवानुसमाहितम्भसंज्ञावाधिकाभविष्यति नस्याप्यभावः परिदाद्दचरमावयवसाम्यादकस्यापि पदचरमाव
यवसाम्यादकस्यापि पदचरमावयवत्वेन ग्रहणमन्तराऽऽसाचानिष्टपदत्वापतिबन्धसम्पादकत्वाद्गुत्वपायकमत्वमदचरमावद्याय।
कत्वात्पदान्तशब्देन ग्रहेतनचमत्वमपदत्वप्रतिबन्धक नेनुपदत्वाप्रतिबन्धसम्पादकमिति शंक्यममत्वेकर्तव्ये टिलोपस्यस्यानिवा।
त्त्वात्वः क्रियतेतनत्वापदत्वम्भवतीभत्वप्रतिबन्धकस्यानिवद्भावप्रयोजकज्ञानविषयत्वाद्गुत्वमपरमपरपारुत्वसम्पादकत्वात्पदत्वा
प्रतिबन्धकमितिव्यपदिश्यत इत्याशयात् एवंपदचरमावयवेभत्वेकर्तव्ये टिलोपस्यस्यानिवद्भावनिषेधाद्भासंज्ञा पादस्त्ववाधा।
द्गुत्वचेति भावः परत्वेवैरीत्यात्समाधानेमहाक्लेश इत्यत आह अत्रपदेनेति पदचरमावयव। विधायकातिरिक्तस्यैवेत्रैपादिकस्य
त्वर्थस्यावश्यकत्वमाह अत्रनएवेति नारपदार्थकस्य नारेवमहिषानित्यत्वेति अत्रभत्वनिषयतानेतिभावः एवंचात्रटिलोपस्यस्या
निवद्भावोभवत्येव ननुजशोविधिस्थानेनस्यानिवदिति निषेधःस्यादतआह सूत्रेजशपदेनेति चरसन्निहितेतिप्रकृतसूत्रेचरसंहितेति
पठेनयस्यजशश्चरसन्निधानं तस्यैवग्रहणमितिभावः नन्वत्र रक्षत्वेजश्त्वविहिरंगमास्टिलोपस्यासिद्धत्वोत्पत्तौभविष्यतीत्यत आह
कार्यकालपक्षइतियद्युपदत्वेनेतिवस्तुतोफलानुरोधीतस्यफलपदस्यविशेषणात् फलजनपदस्योनोन्यस्यजशीत्वस्यैतेनसिद्धेन्त
ग्रहणात्पदान्तस्यैवफलोजशभवतिननुलोपकृतमेवपदान्तत्वमाकिन्नवुधमाचक्षेवुधयतिवुधपनीतिमुदित्वात्सिद्धिर्नस्यात्किन्त्वे
तत्तत्रभाष्यभावत्याधनविधियादेवद्धत्ववन्यावस्वन्धैरत्वात्रजशत्वमाप्नोतीतिशंकितत्रकैयटःऊ.ऊ.ऊ. नूश्रोरेकादेशऊठूह ए
नग्रहेतनाप्तिन्स्यादिरिशिपदसंज्ञायांधकारस्यजशत्वस्यानरइतिनदेतन्हिरुधोनधकारोनहिपदान्तएवनचेवद्धेतिकारकोपपद्यानामि ३८

स्यापूर्वत्वपदेऽस्येनैतदुपपादितरीत्याकाङ्क्षाविरहात्वकल्पनेनुतस्यैवमत्रएवमच्छरमावयवातिरिक्तस्यैवैपादिकरूपग्रहणेनेदेवद
दमत्रबोध्यमपवादिवेनस्थानित्वत्रनुनतथापदद्रचमावयवसकारस्यानिकतृत्वस्यप्रतिबन्धकः स्थानिवद्भावो भवत्येवपरप
दस्यात्रादेशस्यस्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः नचैवमितिचेत्स्यापूर्वत्वपदेः नेतदुपपादितरीत्याकाङ्क्षाविरहकत्वकल्पनेनुनस्यैवमत्रएवपद
चरमावयवातिरिक्तस्यैवैपायिकस्यग्रहणादेवतदमत्रबोध्यमपवादिवेनस्थानित्वपरान्तविधिशब्दे षष्ठीसमासपदे स्थानिव
द्भावनिषेधः प्राप्नोतिमतनिनिषेधायपदेः तत्रुतिसप्तमीसमासेननिषेधाप्राप्तुपपादनंयदितत्र लोपः शाकल्यस्येतिसूत्रव्या
ख्यावसरेऽप्येतदुक्तवतो रोतीत्यत्राशाग्रहणाभावेपिस्थानिवत्त्वनिषेधप्राप्तेनैषदानस्ज्ञाननतन्त्रियोगे च स्थानिवत्त्वाभावे तेन
योन्याश्रयइतिनिषेधाप्रवृत्तिरितिवत्स्वयमपरोस्थानिषेधोनप्राप्नोतीतिसप्तमीसमासप्रदर्शनेनैवैयर्थ्यशंकाभवतिमप्राप्तिनप
दोत्र सूत्रस्याभावप्रदानन्तविधिशब्दस्यकानिसंनिकर्षास्तुइतिप्रयोगे निषेधप्रवृत्तिः प्रयोजनमित्युक्तं तस्यापि माऽस्तु न पूर्वपदान्तत्वसि
द्धेनोत्तरत्वपरत्वयाऽस्यादेशो पूर्वस्यद्रमितिपदत्वकं नैव निषेधप्रवृत्तिः तसोमत्वर्थेइतिमतेतुनिषेधप्रवृत्त्याभावात्स्थानिवत्त्वेनैतद
कारान्तमिति नभत्वेन पदत्वबाधपरिनुसप्तमीसमासेन परपदस्याजादेशस्यैवस्थानिवद्भावनिषेधस्तदा तत्र निषेधप्रवृत्तिरि
तिपदत्वबाधएवतुल्यपाध्याप्यानुपाधिनः वस्तुतस्तु द्विर्वचनशब्दस्य शास्त्रीयार्थबोधकतया पदान्तशब्दोपि शास्त्रीयार्थस्यैवबो
धकस्तत्साहचर्यादितियुक्तमुत्पन्नस्थानिस्यात्रकृत्वस्य पदचरमावयवत्वेनतद्गर्भितकं नैव निषेधः प्रवर्तते नचदसंज्ञानपदचर
मावयवइतिवाच्यं तस्याः कार्यार्थित्वात्कृत्वस्यपदचरमावयवत्वेनः तत्साम्याद्धकपदसंज्ञायाश्चापिपदचरमावयवत्वेनग्रहणमिति

शे॰ टी॰ द्विर्वचनेति अत्रान्येनि नञाप्यां प्रापप्रविशक्तिं तु फलमन्यत्र । तत्स्तु त्रविषये तु पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्यवष्टम्भद्विर्वचनेतिदियह
३० णस्याकरणमेव भाष्यकृत्संमतमेकत्र द्विर्वचनग्रहणस्य ज्ञापकत्व वर्णानामरेज्ञापकवचनं वत्तिघटितातिशानां त्रिपाद्यामपि
प्रवृत्तिरित्येवाकत्व स्थानिवदादेशत्वस्यानादिवत्त्वस्य व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति तस्य त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिः प्रथमे प्रयोजन
माहतेन रामस्त्याद्वाविति द्वितीयस्य प्रयोजनमपि द्वौरयेण अत्रैकादेशोऽदन्तप्राप्तसंबन्धित्वमतस्थैकादेशएकाजुत्तरपदत्वम
नादिवचेत्यनेन तृतीयस्य प्रयोजनमचैषीदित्युत्तमदेवान्यक्षादित्यत्र चासिचः सिच्यत्र सकारस्य प्रत्ययावयवत्वादौ तत्व व्यपदेशि
वद्भावेन वस्तुतस्तु वतिघटितानामतिदेशानां त्रिपाद्यामन्येषां तु प्रवृत्तिरेव अत्र चः परस्मिन्नित्यस्य तु सवि ध्यायवतिरेव न किंतु केव
लिप्रवृत्तिः क्वचित् प्रवृत्तिरेव चतस्य दोषस्त्वपि ता पूर्वमिति विशेषसूत्र चकान्द्विर्वेनादिग्रहणेन पर्तिमावसाधनत्वेन पदस्य च
रमावयवकत्वमेकविधानेन स्थानिवदिति वाक्यार्थनिष्पन्नेन लोपोपनिस्त्रवृ विधेयस्य लोपस्याभावपदस्य पदानावयवत्वपानस्मि
न्कृतेन श्चोनिषेधाप्रव्यत्यास्थानिवद्भावेन हलन्त्यभावेन लोपोऽत्र अनेन सूत्रेणापदचरमावयवस्य पोऽर्थकः प्रतिबन्धकत्र स्थानि
वद्भावो निषिध्यते विनिगमनाविरहात्कानि सन्ति कोऽस्तु हृत्यत्र प्रापकः एवमन्यत्र प्रतिबन्धकः स्थानिवद्भावो निषिध्यते अत्र
पदे नरेनीतिश्चनशहस्य चरमावयवाचकत्वपापदे परत्व स्वरमावयवत्वं पस्यैव सम्भवतीति न स्यापकः प्रतिबन्धको वा स्थानि
वद्भाव परपदस्याजादेशस्यैवेति तदेकवाक्यतया षष्ठीसमासप्रत्ययेऽपि ता ह श एवाजादेशोऽग्र द्यनेवेनस्थानित्वत्र तु न ग्रष्यापदस्य चा
रमावयवमकारस्थानिकत्वस्य प्रतिबन्धकः स्थानिवद्भावो भवत्येव परमदस्याजादेशस्य स्थानिवत्त्वामसक्तेः नेवैवमिति अत्र ३०

कर्त्तव्य इति शेषः निषेध इति किं लगुपधात्वे ति निषेधः सार्थक इत्यर्थः पलोपो न स्यादि स्वाश्रय स्यनि वृत्तेरप्येन न्सत्र स्याधात्वा नून
नुधुवना ति पित्यत्र यलोपविधिस्त्रितिन स्थानिवद्भिप्येनापिगतार्थमत आह वै षाम्यपद्य इति पद्यत्र स्थानिवद्भावः स्यान्न स्यापद्भावोन
स्यानन्नाहोध्य इति अत्र स्थानिवद्भावे कौवरी पौरि ति लोपस्याप्रवृत्तिः स्वाश्रय स्वच्च निवृत्तेरि ति गोरी मुख्यावासे स्यापूर्वीसे स्वाना
ध न इति न्यायान्निगात्यन इति अत्रानि विभाषेति लत्व पदयतीति चिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् उपधा वृद्धिर्न भवति पद्यपद्यत्वे ति अत्र उ
पधत्वे इत्यर्थः व्याख्यानान्नेति परस्मिन्निति समस्य अत्र वर्णा यदि परस्यावधित्वेन द्वालवत्न इत्यत्र गुण निमित्त क्ङिति मिति कस्य स्थानिवद्भा
वे नादेशो न स्यादित्यर्थः न्वाकिरतौ लवन इति निर्देशात् सङ्क्रुतिरिति भावः मलकादित्यर्थः न स्यैवाज्य चरावपूर्वं सम्बन्धिन्नेऽवशाखिरि घे
य इति अत्र मानमजाद्दीरित्यादि निर्देशः अन्यथा घेर्ङितीति गुणस्य स्थानिवद्भावे सति ङसिङसोरिति पूर्वरूपानापत्तिः सूत्रेऽनुस्मा श
ह्णानुरिङसम्प्रा रितार्थम् अधिकारार्थं सङ्ग्रहार्थं चाह वस्तुतो नेति नेत्रमिति विवक्षितो पादानार्थः सपर्याय शब्दान्तरेण नवोध्यत इ
ति वोद्धुः श्रोतुश्च शब्देन त्रोणेवानेकार्थ प्रतीति भावाः भावाः इत्यन्तार्थमाह नास्थितानाविसन्धेरिति साधारणमिति ... कार्यशब्दवा
देस्वोत्यधिकरणे नन्वनिर्देशमाह अन्तरणेवेति द्वितीयाषष्ठ्योर्गीकारादेवेत्यर्थः भाष्यसम्मतिरप्यत्रास्तीत्याह प्रकृत सूत्रे पीति भावसा
धविधिशब्दरूपत्वे पधयमेवार्थस्तदा निगात्यने एवमादि पूर्वोक्तं प्रयोजनासंगतिरत आह सोपीत्यर्थ इति साधारणमिति नत्रैकार्थ
वादेस्वोत्यधिकरणात्तत्सादृति ध्वंसमतिपोगितमयत्नतित्वं रूपं नित्यत्वपदे तु नज्ञानघटितं पोध्यम प्रकृ न इति तु ध्युणास्य
इति प्रयोगेन न्यत्र दुर्वचनादि ग्रहणं व्यर्थमतेषां वैयाधिकत्वेनासिद्धत्वादिति पुकनिष्ठ पुस्थानिवद्भावस्याप्रसक्तेरत आह अत्राहि

त्वमात्रं विवक्षितं तथा चार्द्धधातुकत्वमस्यास्यानुकारत्व इति तेन न वस्यानिवद्भावप्रसक्तिः अत एव भोभगोअघोइति सूत्रभाष्ये क्रोरे
फ इति रुत्वस्य विसर्गानन्तरोदेशः साधुरंगच्छते तेन न्वेवमपि गुणे ट अचकात् अचकाः इत्यादौ सार्द्धधातुकत्वविवक्षा इत्यादि धर्माव
च्छिन्ननिमित्तकार्हस्माहर्षानमिथ्यातितेवास्या[illegible]लव इति तिधर्मावच्छिन्ननिमित्तकत्वादिति प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विधायकत्व
मेवस्यादिति भाष्योक्तनियमार्थत्वस्वाम इति रिति चेन्न यथाऽग्रहीदित्यस्य सिद्धये विशिष्टहेधोऽनलमाश्रयते रक्षामेतिमा
ष्येउक्तं तेनैव न्याये मैले कोन्तेऽक्षि समावात् तथाहि स्थानिस्थान्यवयवान्यतिधर्मे आदेशविधावुपात्तत्वविशेषणान्देयमरावन्यादि ॥
शविधौ स्थानितावच्छेदकत्वेनोपात्तो यः स्थानिस्थान्यवयवान्यतरावृत्यात्रवृत्ति धर्मस्तत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्ननिमित्तके
विधौ स्थानिवत्त्वनग्रहीलिटि दीर्घ इति विधावुपात्तस्थानितावच्छेदकमिट्त्वान्त्यावृत्तिवृत्तिस्तत्समानाधिकरणार्द्धधातुकत्वा
वच्छिन्नोद्देश्यकत्वेन स्थानितावच्छेदकत्वे स्थानिवत्त्वसंगतिः घिन्वत्रिस्यत्रादेशस्य परत्वे [illegible] स्थानितावच्छेदकत्वेनास्यानपेक
त्वं च घस्यान्त्यावृत्तिवृत्तीति समानाधिकरणार्द्धधातुकत्वावच्छिन्नोद्देश्यक [illegible] स्थानितावच्छेदकत्वेनोपात्तत्वं चोद्देश्यबोधक
प्रत्ययेन सा पाद्यिति विषयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं न [illegible] हल्ङ्याब्भ्य इत्यादिलोपे न केवलं हल्त्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकता
पर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकमात्रं किन्तु सतिस्यभेदविशिष्टहल्त्वं तस्य द्वितीयोद्देश्यतावच्छेदकतारव्याविषयतानात्यान्त्यवृत्तितावच्छे
दकधर्मनिष्ठावच्छेदकतापर्याप्तस्यावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकेतितेषु धा प्रवृत्त्या स्थानिवद्भावेन न तत्कार्यसिद्धो भस्य
वल्लवतामेत्रस्य नियमार्थत्वसंगतिः अत्र हल्ङ्याब्भ्यादिलोपेकार्ये उद्देश्यतावच्छेदकतयोपात्तसुतिस्यभेदविशिष्टहल्त्ववत्त्रि

शं.प्र.टी.
३२

शावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं [illegible]त्वं तत्त्वं नात्यात्र इति तावच्छेदकतापर्याप्तत्वच्छेदकमिति स्यानिवक्षा
वनिर्वाहः न चैवमपि वृक्षः मन्दत्वत्रविसर्गविधानुदेश्यतावच्छेदकतोपातनस्यरत्वस्यानुवृत्तिर्न घटानन्तमानाधिकरण्यमनुत्वाव
च्छिन्नोद्देश्यकस्य पदत्वत्रस्यादिति वाच्यम् पदसंज्ञापाययोर्द्देश्यपदसैवाश्रयाणां नरूपत्वात्सुप्तिङन्तज्ञापमानपदत्वस्य समुदाय
निष्ठस्य स्यानिवक्षावेन विशिष्टबुद्धिसम्भवात् न च सामान्यलोम्नीरमेरुत्वत्रशपादेशस्यान्योकारनिष्ठद्विवचनत्वस्य स्यादेश्रेऽतिदेशा
नम्भवेन महाभाकाद्विभाषादिः स्यादित्यलोपः प्रग्रह्यसंज्ञाश्च नस्यादितिवाच्यम् सद्यानसंज्ञाकरणेन मत्रौ डत्त्वापद्दतिसत्रेऽन्योवो
धीयो देश्यतापासिद्धवदोत्त्वावच्छिन्नत्वस्वीकारात् ननु घेर्ङितीतिगुणविधानुपातनस्यादिश्रच्छेदकं धित्वं न च स्यान्यस्त्वितीति
स्यानिवक्षावासम्भवेन कृन्मेजन्तस्त्रस्य भाष्यविरोध इति चेत् न दन्त्यधिसंज्ञेति पक्षाभिप्रायेण तद्दूषणं पतेः एवमेव कुम्भकार
मस्त्वत्रत्रापादेशविधानुपातनस्यस्थानितावच्छेदकस्यात्वस्यापील्लानोत्वस्भविष्यति न देहृकं विशिष्टमेषोनन्तमाश्रयते
उदहोमेस्यस्याखिल[illegible] कृत्येनः प्रशीपो घोनेदीर्घ इद्द्विरित्यवातिदेशकल्पनायां स्थानितावच्छेदकस्य शोस्त्रोपातरूपमेव त
चेनालत्वमिति इदं इत्यादिन स्थान्यत्वेवृत्तिधर्माश्रयमण् वक्तव्यत्रशास्त्रे विशेष्यतया विशेषणतया वा आदेशस्थानिमतो यो
ऽहोन्तस्यन्त्यीवयोऽलन्त्यात्रवृत्तिधर्माश्रयत्वं नादेशविधौ निर्दितिये धोऽत्र त्रचशब्दतो विशिष्टमेवानन्तमाश्रयते वल्लादेरित्य
त्रैवशब्दतो विशिष्टमलामिति भाव इति तत्र दाशयन्ननु न च स्थानितावच्छेदके उपात्तत्वविशेषणतादात्म्यार्थीनोक्तसाधारण्यपनि
वेशानेकाविशेषत इति वाच्यम् स्थानितावच्छेदकधर्मस्योपास्थितत्वयातस्मन्नुपात्तत्वविशेषणतादात्म्यापेक्षया साधारण्यनिवेश एव ३३

तिवाच्यमः नुपाधिनकल्पनागौरवस्य सत्त्वात् न चैवं व्याख्यानेपि मात्रपदस्य तिविशेषः साधारणनिवेशकृत्रिमतादविशेषइतिवा
च्यम् अभिधेयत्वस्येति श्रुत्स्मात्रवृत्तिधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकतोकविषयताया सामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तादृशान्यतरविशिष्टो
पोधर्मेतद्धर्मसमनाधिकरणधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधौ स्यानिवस्त्वत्रेत्यर्थः एतादृशान्यतरसंबन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशस्तत्र माणप
त्रिमितवेकल्पप्रयुक्तोद्देशप्रवृत्तावतिदेशे त्वग्रपत्तेतस्य निमित्तसत्त्वानिष्पत्र साधारणधर्मत्वएव निषेधप्रवृत्तेरित्यत्रासाधारणोत्तु
क्तमनन्तुनसाविशेषस्य शास्त्रोक्ते आयेनात्रगुदितस्तत्रस्यभाष्यप्रमाणेनोद्देश्यत्वविधेयत्वाख्यविषयतापावोधविषयताशात्र नुबन्ध
विनिर्मुक्ते स्वीकारेपि सानुबन्धके निर्देशेस्यानित्वादेशत्वयोरनुबन्धविशिष्टस्त्रोपात्ते स्वीकारान् अतएवडेपीदेशस्य सत्वादिस्तु
क्तिसङ्गतिः अल्मात्रवृत्तित्वम्बयेन सम्बन्धेनस्थानितावच्छेदकत्वत्रेन सम्बन्धेन विवृद्धितम एवञ्च घ्यादिसंज्ञापात्रसंज्ञितः ।
स्थानित्वबोधनेन तत्तादृशान्येन संज्ञापाणवावच्छेदकतेन सम्बन्धेन च तस्याः स्वस्वरूपेणापि सम्बन्धितयास्वस्वरूपस्यवात्वनत्वे
नस्थानितिनिष्ठविषयताअल्मात्रवृत्तिधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकत्वाकत्वाभावः स्फुट एव एवमेवाच्छेदेनोपादानेबहुवचनेऽत्लेदित्या
दावपिएतन्तकल्पनायां कृन्मेतन्तसतत्रस्यभाष्ये चिकीर्षुके कोरेन्त्वइ तेप्रयोगेषु तिव्याप्तिप्रदर्शनपरम्भाष्यमेवमानमि
तिभाष्यत्वविदामाशयइति दिक् ननुस्यानिवद्भावस्वीकारेमायकहत्यत्राकादेशस्यस्थानिवद्भावेहलादित्वादापादेशोमस्याद
नत्राहमत्रप्पासस्येत्यायावदेशोप्रतिबन्धस्तुनशास्त्रीयइतिभावः प्राधान्यादितिसर्वातिदेशात्मकायोघत्वादितिभावः शास्त्राविः
देशस्यकार्यातिदेशात्मिन्नत्वसाधकमाह भाष्येपीति ननुकार्यातिदेशस्वीकारेइदमेवकार्यसाधकमितितल्लभ्यतेएवं सतिपादेश

शे.शे.
टी.

[illegible]

स्यस्थानिवद्भावेन सुस्वाप्स्य पिचेति दीर्घ इति ग्रस्याभाममसङ्गतिरत आह तन्त्रानपेक्षितेति यथा तस्य स्ववहारे स्वादिपाठस्य समुदायस्य क
त्वाद्विमितं तु स्यधातोः प्रेप्सु भावे पिस्त्वन्भ्रातिदेशेन स्यवृद्धौ नादृश्यो व्यवहारो भवति पश्चात्स्वनिमित्तसद्भाववुद्धास्तुपिचेति शास्त्रस्य प्रव
र्त्तेतेनयास्वर्वत्रज्ञेयमिति परिचीरिस्तादाविति अत्रत्यो भ्रः क्विपि संप्रसारणे कृते स्थानिवत्कार्ये ज्ञा वे नैव नुग्दीर्घत्वयोः प्राप्तौ स्था
निवत्सूत्रस्यैवो भयविधायकत्वे नूकः परत्वाङ्गलउतिदीर्घे आदेशः सूत्रिव कार्ये प्रवर्तते यतो नीतिसूत्रार्थीनन्ततः किंकार्यमि
त्याकांक्षानतो विधिशास्त्रप्रवृत्तिर्येवो च नेनतस्मात्कार्यनिर्णये इति पदेशास्य न कार्यस्वरूपनिश्चय स्तद्देशीयपरत्वस्य वि
प्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः एतदेव पूर्वोक्तक्रममेव उत्पत्तिदेशः उत्पत्तिमन्निश्चयविषयकार्यबोधकश
ब्दघटितसूत्राधिकारात् देशः क्वचित्तु उपदेश इति पाठः पससुगमएव अत्रत्र अनयो मध्ये अतएव अत्रैवपक्षे सूत्रे भाष्य
सम्मतत्वादेव स्थान्यलविधिप्रतिषेध इति तत्र हि स्थान्यात्वविधिरूपकार्यप्रतिषेध आहोस्विदल्माश्रयकार्ये इति सन्दिह्यैव
मुक्तं अत्र लघूपधत्वाद्धि स्थादेना द्रूपपधत्वपरिग्रहः लघूपगुणादि नित्यत्वादिना वक्तुः परिग्रहः अत्र लघूपधगुणादीत्येवोक्तं
न त्वनेनातिदेशो न तितेनापपदस्य भाष्यसम्मतत्वं तु मयेनपूर्वत्राकिंचित्रिमित्तवैकल्पेपीत्युक्तं न तु यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदे
शाप्रवृत्तिस्तादृशस्यापि कस्यचिद्ग्रहणं शंकावारणाय माह एवं यन्निमित्ते ति एवम् पूर्वोक्तवत् सर्वनिमित्तकत्वमिति तेन सर्व
स्मिन्नित्यत्र त्रादित्वाभावादीर्घो न अन्यथा किं वित्यदेन यजादित्वस्यापि ग्रहणं स्यादिति भावः अतएव नाह शस्य वैनिमित्तक
त्वादेव उरदत्वद्भावेनेति अत्र नेनेष्टमेवानिदिष्टपतेर्भत्वनुपविभमित्युक्त्वं तेन वाधो नेति मनोरमोक्तं संगच्छते एषरुनमस्तव वि ३४

षधे प्याह सर्वाणि दृश इति सेनरामस्येत्यादौ नदीर्घः शास्त्रीयमेवेति शास्त्रबोध्यमेवेत्यर्थः तेनेव यादेशस्यानिवद्भावेन तासौ नि स्या
नि ह्रस्वत्रेतस्यस्थानिनि शास्त्रबोध्यत्वाभावात् श्रौतस्यान्यादेशभावस्यैव तस्य पुरःस्फूर्तिकत्वात् सर्वे सर्वपदादेशा इत्यत्र पदशब्दोऽ
ध्येयतरः अत एव एकदेशविकृतन्यायस्य लौकिकत्वादेव अत एव अशास्त्रीयस्यापि विकारस्य ग्रहणादेवस्याय विसयत्रास्य
नानिश्चतुर्विंहापिनाङः त्वमेव देशकृतन्यायेन सानेऽत्रागतामिति नुम मासि रत्नवृद्धेः शास्त्रीयत्वेप्यकारनिवृत्तिर्मशास्त्रीयेति भावः
एतदेव समर्थयितुं साधकान्तरमाह अन्तादिवदिति ननु शब्दैकदेशस्य विकारस्वीकारे शब्दनित्यत्वसिद्धान्तविरोधस्तत्रा
ह शब्दानित्यत्वमिति रखागवृय वन्नवीविकारादिकल्पना वास्तविकन्तु नित्यत्वमेवेति भावः अन्यत्वाभाव इति आरोपितान्य
त्वमित्यर्थः तेन शक्यतावच्छेदकानुपूर्वग्राहात न्तोवाधानाय तिरिति दूषणस्यनावकाशः जातिव्यञ्जकेति यत्र जातिव्यञ्जका
वयवस्यानमस्ति तत्रैव लोकैः घंसत्वभेदमत्ययः अभेदमत्ययएवव्यक्तेर्व्यसाधकस्यास्ति क्वचिद्विकारएव यत्रत्वेइ तन्दृष्टि
केवाविकृततत्रशनोयमवयवोनतुश्रोतिव्यवहारः प्रनाय्यमिति प्रत्ययेन तुभेदस्यैव सिद्धिरिति भावः प्राचीनानुरोधेनाह
किञ्चे तिपरिच्छिन्नपरिमाणोति परिच्छिन्नानुपूर्वीकसमुदायस्येत्यर्थः प्रकृतेचपरिच्छिन्नपरिमाणस्थिवाचकलिङ्गशब्दः
भाष्यइति तत्राहि यथाङ्गोरगादिशब्दानां न्यूनाधिकवर्णेन प्रकृतिस्तथा सर्वेत्यानुपूर्वीविशेषोपादानेन हृतासंकेतस्य सर्वनामश
ब्दाणादिरूपशंतेनायं प्याइति व्यवहारोनस्यादितिचेन्नतत्रापि तदेकदेशन्यायेनैव तथाव्यवहारस्त्विति भावः स्थानिवद्भावविषयः।

प्रा॰शे॰ वविप्रोषंवक्तुंकेनेनचेतिप्रांकायांस्थानिवद्भावेनेत्सुपादानमत्नादिंवचेति सूत्रस्थानिवद्भावेनान्नार्थमिति मतेन प्रातिपदि
टी॰ कत्वापत्तिः नचैतादृशेविषयेयदि नलोपस्तर्हि तस्माच्छसि पुंसासेवास्तु नरास्मादित्यस्याक इत्यर्थः अचीतिनिवृत्ते अकः श
३५ स्मिन्पूर्वसवर्णदीर्घोभवतीतिसूत्रार्थः विधाधानसामर्थ्येनचात्रादेः परस्येत्यस्यगाधइतिनिविसर्गरूपे सिद्धेनकारादेशविधा
नं तच्छूवत्नार्थमिति नलोपोनभविष्यतीति वाच्यम् नेऽङ्सलान्तेत्यत्र सुबिन्तादिपदे न सर्वस्मिन्निति फलं च न स्यापत्तिरित्याशयान्
नह्यत्रापि नकारोच्चारणसामर्थ्याद्वक्तुं शक्यं सर्वास्मिन्नशायं त्यत्रशायवासेत्यनुलुकि संज्ञाविधौ नलोपस्यासिद्धत्वाया गुरु सं
ज्ञाप्रांस्तु नासिद्धः फलत्वात् अनएव अतिदेशस्वभावसिद्धत्वाह प्रावचनक्लादेवनच सिद्धवद्भावे पिषादिस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तं
कार्ये तदाऽसिद्धवत्त्वमेवव्यर्थमतआह असिद्धवत्सवेत्विति पर्युदासत्वरति अयंभावः अप्रत्ययेइत्यस्य पर्युदासत्वे प्रत्यया
न्तभिन्नेत्वस्प्रातिपदिकसंज्ञाप्रयोजकनरभावमयुक्तः प्रातिपदिकसंज्ञाभावस्तनशाम्यवाध्यस्त्येतत्प्रयोजकप्रत्ययान्तत्वबुद्धिस्तस्या
दकः स्थानिवद्भावोनस्यादिति तदभिप्रायस्तु यादिप्रत्ययान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वाभावः प्राप्तेनान्तार्थविषयेनस्यात्तदा प्र
त्ययइति विशेषणं व्यर्थमेऽर्थवत्त्वे प्रत्ययान्तेनविधिनायि निषेधइति अतिनित्सामर्थ्याल्लाभाभस्त्रनोत्पर्यकल्पनयासिद्धोप्यर्थः
प्राग्द्विष्टायवदृवनीति तन्त्रस्यादकः स्थानिवद्भावोभवत्येव अत्र स्मिन्नर्थेसाधकान्तरमाह वेः स्कन्देरनिष्ठायामिति पर्युदासत्वे निष्ठाभि
न्नेकत्वेननिष्ठासदृसेप्रत्ययाएवषत्वन्नतु तिङन्तइति लभ्यते प्रसज्यप्रतिषेधे समर्थसमासोवाक्यभेदश्चस्यादितोलाघवात्प
र्युदासः अत्र तराएव न्याय्यं तिङन्ते षत्वाभावस्येष्टत्वे तस्मान्नित्यमाहवस्त्यादीनि विस्कन्त्वइति अत्र हि सर्वे यद्यादेशाद्इतिन्यायेनतत्प्रा ३५

हस्य न शाह्वादेशस्तस्याः शास्त्रीयेऽपि षत्वाभावे स्थानिवद्भावो भवतीति नन्वेवं चौपवा पामूइति सूत्रेऽचीत्यनुवर्तनाद्धाल्यपायभावः शास्त्र
तात्पर्यविषय इति नायं कर इत्यादिरूपप्रतिबन्धकः स्थानिवद्भावः स्यादिति वाच्यं मपर्युदासलभ्येतिज्ञापकशरीरे ति विशेषेण वृद्धोषवा
रंगात अत्र वृत्त्यादि सम्भवत्वेन्युपादानमभाष्यानन्नुयहे रूपाह विकल्पनाप अत एवाह नस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वे इतिनस्य अनिष्टाप्ता
पामितस्य वस्तुतः क्वार्थे लाघवाद्वा वाल्कल्याने ने तत्र न ता पकणि देशाश्रयेनाह केचित्तु भाष्ये इति अस्य उत्कमिस्यनेनान्वयः ते नसिद्धिः
तिल्लोकन्यायेन न सिद्धिरित्यर्थे अन्वयशास्त्रीयस्याप्यतिदेशो नामानि त्वानि टत्वस्याप्यादिनिष्टस्य यस्मादेशेऽतिदेशाद्वुपदेशेऽत्वन्तर
स्यस्य प्रासाक्षात्प्रसिद्धयत्वचक्रतो भारद्वाजस्येति विकल्पापतिरित्याशयेनात्व चक्रादिनियमाविस्मृतिस्वतन्त्राह अत्रतिप्रसंगात्विति न
धातुलोपआर्द्धधातुक इति सत्र मतसुत्रव्याख्यानपरभाष्यध्वनितश्चायं कल्पः तथाहि लोलुवः पोपुवरत्यादौ यङ् वयवयकारोकारयोः
इयङ्लोपेऽप्युत्पन्निमित्तकगुणस्याचः परस्मिन्निति सूत्रेण लोपस्य स्थानिवद्भावाद्दोषप्रतिबन्धेऽपि यङ् वयवकारमात्रस्ये
वो वडि पुनरंरनिमित्तकल्लघूपधगुणस्यानिवद्भावेऽपि चपरस्मिन्नित्यलोपस्य स्थानिवद्भावन्निष्टतिर्नस्यादङ्वङ् यवोकारस्यानादिष्टा
दचः पूर्वत्वाभावात् न अत्र शास्त्रीयस्याप्यतिदेशस्तु स्यानुकारनिष्टस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्य स्यानिवत्सूत्रेणातिदेशाद्दचः परस्मि
न्निति स्थानिवद्भावयतीति अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्याशास्त्रीयस्यातिदेशादेव निराधयान्यादिसूत्राज्ञातउपधायाद्रुतिगुणो वृद्धौ स
वे सर्वेणादेशाइति न्यायेन कुर्ते न्होजगधिरिति जग्धादेशस्य धादेशस्य चनापत्तिः अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य स्थानिनिष्टस्यक

प॰ शे॰ टी॰ ३६

नद्भिकेऽनिर्देशादिति बोध्यम् प्रकृतित्वेनाश्रीयमाणे नद्यो बहुः प्रासिपद्यमाति पारिकायक प्रत्ययस्य तदायणादेशस्य प्राप्तिः पूर्वोक्तस्य
पुंद्राम बोधामर्थिन्दूषयति अन्नरावेति नत्राप्यतिदेशप्रवर्तनादेव अत्रार्थे केयदोक्ते विरोधमाशंक्य परिहरति यत्वित्यादि त्यादि
नाऽस्त्र नल्विधावितिविधिग्रहणादिति अन्यथाऽनल्विधावित्यनेनापि विभक्त्यर्थस्य कीडिकारान्तस्यानेविधिग्रहणे त्वलाश्रयावि
धिसामान्यग्रहणासिद्धिः तेन प्राधान्येनाधान्येन वा यत्रालाश्रयणं तत्र सर्वत्र निषेधसिद्धिः यत्र विधौ शब्दतः इति एतन्निष्कर्ष
उक्तेः अत्र तत्रे विशेषेति तथा च सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इत्येतापरिभाषा न प्रवर्तते इति भावः प्रपञ्चो
न्यत्र विशेषणतयाऽलाश्रयणे स्थानिवद्भावनिषेधोपि विधिग्रहणस्य प्रयोजनमिति व्याख्यानमसमञ्जसमिति सूत्रमव्या
त्त्वापकमित्याह हलादिरिति त्रिमिनक इति सामान्योपस्थापकसामग्रीकाले नियमेन विशेषोपस्थापकसामग्र्यभावमूलि
कायाः सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश परिभाषायाः प्रयोगेपि न ल्यपीति सत्रेस्य न चारितार्थ्यम प्रदापप्रधायेत्यादौ स्थानिवद्भावेनाकित्वस्य
विशेषणतयाऽलाश्रयणे निषेधः स्यादत आह अनुबन्धकार्येत्विति इति शेषः इति एतेनानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति परि
भाषानारम्भव्याख्यामि तितस्तच्यति ध्वनितं चेदमिति अनुबन्धानामल्त्वव्यवहाराभावस्वरूपं वास्तवमर्थः एवमुभयवनोदितचये
त्राप्यिच्छूदिते त्रिपाकल्पना साप्यनुबन्धानामल्त्वव्यवहाराभावमूलिकेति बोध्यम् अत्र चावति अत्रचः परस्मिन्निति सूत्रेऽनुष्ठितादेश
पदार्थः स्वपदार्थस्यास्वमात्रनिवर्तकत्वसूत्रपः सम्बन्धः षष्ठ्यर्थः अत एव चाडि. नितरार्थस्वीकारादेवेचेव परनिहासमन्यस्य ३६